

ŽELJKO KALUĐEROVIĆ
Filozofski fakultet, Novi Sad

PRVI "TEOLOZI" I UČENJE O UZROCIMA

Apstrakt: Aristotel je govorio o prvim "teolozima" kao o misliocima koji mogu biti razmatrani samo kao daleki prethodnici učenja o uzrocima. Homerovi Okean-fragmenti se, tako, samo uslovno mogu odrediti kao nagoveštaji poimanja materijalnog uzroka, poimanja koje je, po Aristotelu, prvi put etabliровано tek sa Talesovim postavljanjem vode kao načela. Hesiodov Eros se, dalje, tretirao kao prva anticipacija eficientnog uzroka koji je, manje ili više, ostavio traga na sličnim Parmenidovim (*ἕρως*) i Empedoklovim (*Φιλία*) domašajima. Njegovo razumevanje Haosa je, takođe, omogućilo lakše artikulisanje *archea* kao temeljnog principa svega, u strogo filozofskom smislu te reči. Konačno, i Ferekidovog Zeusa koji se bio preobrazio u Erosa moramo na sličan način razmatrati kao posrednu vezu do nekog, manje mitski, a više pojmovno utemeljenog, eficientnog uzroka. Naravno, i pored eventualnog doprinosa zasnivanju učenja o četiri elementa, teško se može prihvatiti kao autentičan stav da je Ferekid rekao da su zemlja i voda načela svih stvari, kao što to piše kod Dilsa i Kranca (7A10 i DK 7B1a).

Gljučne reči: "teolozi", teologika, uzroci, Aristotel, Okean-fragmenti, načelo, Haos, Eros, Zeus, Hronos i Htonija.

Važnost pisaca mitskih kosmogonija i teogonija, Homera, Hesioda i Ferekida, kao prethodnika filozofa i postojanje unutar njih razvojnog puta od mitopoetskog ka racionalnom mišljenju, što čini suštinu tzv. grčkog čuda, sve je jasnije prepoznato u potonjim vremenima. Studiranje dela ovih mitografa tako baca i ponešto novog svetla na ideje prvih filozofa. Čak i Aristotel, kome je mitsko-pesnički način kazivanja potpuno stran, tražeći istorijske antecedente vlastite filozofije, zalazi duboko u prošlost ne bi li tako istražio brojne nefilozofske izvore. Prva knjiga njegovog izgubljenog spisa O filozofiji sadrži, za razliku od Metafizike A, ne samo svojevrsnu istoriju filozofije sve do vremena Platona, već razmatra i neke momente iz persijske religije (fr. 6), kao i teme vezane za orfičare (fr. 7), između ostalog.¹ No i u samoj Metafizici ima mesta na kojima Aristotel analizira misli onih koji su "najpre teologisali". U Met.983b27-32 Homer i Hesiod (a verovatno i Ferekid), koji se ne navode eksplicitno, razmatraju se naspram Talesa i jonske filozofije prirode. U Met.1000a 9-11 su Hesiod i "bogoslavi" suprotstavljeni nečemu što bismo mogli nazvati znanstvenim mišljenjem. U Met.1071b26-28 *οἱ θεολόγοι* (T. Ladan navodi

¹ Jedan od najozbiljnijih prikaza onoga što je preostalo od spisa *O filozofiji* je dao Jeger u svojoj knjizi o Aristotelu. Naše pozivanje na pojedine fragmente iz ovog spisa se oslanja na pomenutu knjigu (W. Jaeger, *Aristoteles Grundlegung einer Geschichte seiner Entwicklung*, Weidmann 1985, s.125- 170.).

Hesioda, mada je naše mišljenje da je ta lista znatno šira) su uz *οί φυσικοί* (verovatno Anaksagora). U Met.1091a29-36 Aristotel govori o "teolozima" koji ne stavljaju najsavršeniji stupanj u početak sveta. Jezikom kasnije filozofije rečeno, oni umesto emanacije preferiraju evoluciju, i poredi ih sa "nekima od današnjih", misleći pritom na Speusipa.

Vidimo da Aristotel koristi termin "teologija"² ne bi li na jedan istorijsko-filozofski način, koliko god je to moguće, razgraničio one koji mitsko-pesnički govore o bogu ("teo-logišu") od autentičnih filozofa ili "fisičara". Posmatrajući ovaj sled "teologa" i "fisičara", gotovo da se može zaključiti da filozofija počinje tamo gde "teologija" završava.

Ali sem držanja "slova o bogu", Aristotel u Metafizici koristi i pojam "teologike" (Θεολογική)³ za osnovnu granu svoje teorijske filozofije, koju je on, takođe, zvao i "prva filozofija" ili "nauka prvih principa" – disciplina koja je kasnije među njegovim sledbenicima nazvana metafizika. Ovakvo označena teologika bi onda bila najviša instanca filozofskog izučavanja bitka. U stvari, bog, tj. pojmovno razmatranje boga, bilo je ne samo najizvornija nego i, uz izvesne izuzetke, centralna tema filozofije u njenoj preko dva i po milenijuma dugoj istoriji. Tako, iz ove perspektive sagledano, možemo konstatovati da gotovo svaki segment grčke filozofije vrhuni u teologici.

Iako Aristotel na početku Met.982b18-19, kaže da je "ljubitelj mitova" (φιλόμυθος), u neku ruku i "ljubitelj mudrosti" (φιλόσοφος), to ne znači da on nije bio svestan da je tzv. mitološka teologija još prilično daleko od filozofije i da ima pre svega pesnički karakter. Homera, Hesioda i Ferekida Aristotel prikladno naziva πρώτοι Θεολογήσαντες⁴, kao što i drevne filozofe naziva πρώτοι φιλοσοφήσαντες. Evo uostalom kako na jednom mestu, na kojem suprotstavlja "teologe" Hesiodovog tipa i filozofe, Aristotel raskriva suštinske oblike i jednih i drugih (Met.1000a18-22).

- ali i nije vrijedno detaljnije razmatrati o onima koji hajoslovno mudruju; nego u onih koji govore s

ἀλλὰ περὶ μὲν τῶν μυθικῶς σοφισμομένων οὐκ ἄξιον μετὰ σπουδῆς σκοπεῖν· παρὰ δὲ τῶν δι' ἀποδείξεως

² Platon je, tvrdi Jeger, u *The Theology of the Early Greek Philosophers*, Oxford 1967. p.4, verovatno bio prvi koji je upotrebio reč *Θεολογία*. Evo i jednog karakterističnog mesta upotrebe novoskovane reči (*Država* 379a):

Dobro! Pa kakva bi bila načela za govore o bogovima?

οί τύποι περὶ Θεολογίας τίνες ἂν εἴεν;

Prev. A. Vilhar i B. Pavlović. Platon, *Država*, BIGZ, Beograd 1993, str. 59, par. 379a.

Vlastos (G.Vlastos), pak negira ovu Jegerovu tvrdnju govoreći da nema znakova terminološke inovacije u *Državi* 379a. Njegova teza je da uzgrednost upotrebe reči teologija na navedenom mestu sugerise da je ona već u uobičajenom saobraćaju u to vreme, te je stoga starijeg porekla. G. Vlastos, "Theology and Philosophy in Early Greek Thought", u D. J. Furley, R.E. Allen, *Studies in Presocratic Philosophy I*, New York 1970, p.98.

³ Pojam *Θεολογική* se samo dva puta pominje u Aristotelovoj *Metafizici*, i to u 1026a19 i 1064b3. Bonic (Bonitz) u *Index Aristotelicus* nabroja sve modalitete i mesta upotrebe izraza *Θεολογείν; Θεολογία; Θεολογική; Θεολόγος; Θεός, Θεοί, τὸ Θεῖον* (324b53-325b38).

⁴ One koji su "prvi umovali o bozima" (*πρώτους Θεολογήσαντας*) Aristotel spominje u *Met.* 983b29, a stavove "prvih mislilaca" (*πρώτων φιλοσοφούντων*) iznosi u pasusu koji je neznatno pre ovde spomenutog (*Met.*983b6-7). Ladanovu obazrivost prilikom prevoda *πρώτων φιλοσοφούντων* sa "prvih mislilaca", ne dele dva najpoznatija prevodioca Aristotela na Engleski i Nemački. I Ros ("first philosophers") i Bonic ("ersten Philosophen") navedenu sintagmu prevode kao "prvih filozofa".

*pomoću dokaza mora se istraživati i pitati zašto, kad su već od istoga, jedna su bića po naravi vječna, dok druga propadaju.*⁵

λεγόντων δεῖ πυνθάνεσθαι διερωτῶντας
τί δή ποτ' ἐκ τῶν αὐτῶν ὄντα τὰ μὲν
αἰδία τὴν φύσιν ἔστι τὰ δὲ φθείρεται
τῶν ὄντων.

Teolozi su, po Aristotelu, oni koje možemo okvalifikovati kao "bajoslovne mudrace" tj. one koji nam pružaju "mitološke podatke" (Gavelin prevod), te ih stoga i ne treba "podrobnije razmatrati". Bitna kvalitativna prednost filozofa je u tome da oni postupaju po striktnoj metodi dokazivanja tj. "govore s pomoću dokaza", ali i ne samo filozofa već i svih onih koji za razliku od teologa, racionalno promišljaju. Tako i Herodot kritikujući široko rasprostranjeno uverenje da iz velikog i moćnog Okeana "isteču svi i reke i svako more, vrela celokupna i svi na zemlji kladenci bistri;"

*Imaju i priču (Heleni, prim. Ž.K) prema kojoj Okean izvire sa istoka i teče oko cele zemlje, ali to ne mogu i da dokažu.*⁶

τὸν δὲ Ὠκεανὸν λόγῳ μὲν λέγουσι ἀπὸ
ἡλίου ἀνατολέων ἀρξάμενον γῆν περὶ
πᾶσαν ἕρειν, ἔργῳ δὲ οὐκ ἀποδεικνύσι.

(Homer, Ilijada XXI, 196-7), i da on okružuje celu zemlju, kaže (Istorija I, IV.8):

Stari Grci su imali jedan izraz koji dobro sumira zbog čega su oni kao narod bili znatno ispred kako svojih prethodnika, tako i svojih savremenika. To je fraza *λόγον διδόναι*. Impuls "davanja logosa" je bio tipično grčki. Iako je logos veoma složena i mnogoznačna reč, možda najprimereniji prevod navedene fraze bi, po nama bio, "davanje razloga". Grci pitaju "zašto" i u tom pitanju neposredno leži zahtev za generalizacijom. To pitanje omogućava hod od oseta do pojma, što u konačnom rezultira pomacima u helenskom poimanju čoveka i kosmosa.

OKEAN – FRAGMENTI

Iako prvi "teolozi" nisu davali odgovore na pitanje šta bog zapravo jeste, a što zahteva npr. Platon u Državi 379a, i iako Aristotel sasvim decido razlikuje mitološki prikaz bogova od svoje filozofske teologike nepokretnog pokretača, kao u Met. 1074a 36 – 1074b8, Homer, Hesiod i Ferekid imaju određenih zasluga. Oni svojim pomalo "mucavim" tvrdnjama da je prvo načelo stvari nekakvo mitsko božanstvo poput Okeana, Tetide, Noći ili nečeg četvrtog, svakako nagoveštavaju neka pitanja potonje metafizike te zato zavređuju da makar i u skicama budu pomenuti.

Pogledajmo zato sledeće stihove iz Homerove Ilijade XIV, 200-201:

⁵ Prev. T. Ladan. Aristotel, *Metafizika*, Liber, Zagreb 1985, str. 67, par. 1000a18-22. Sva podvlačenja su naša.

⁶ Prev. M. Arsenić. Herodot, *Istorija I*, I.r.o. Mat. srp., N. Sad 1988, str. 277, IV,8. Podvlačenje je naše.

*Idem da vidim zemlji mnogohranj
krajeve krajnje
I Okeana, prazvor naš, i Tetiju
majku,⁷*

*εἶμι γὰρ ὀψομένη πολυφάρβου πείρατα
γαίης,
Ὀκεανόν τε θεῶν γένεσιν καὶ μητέρα
Τηθύν. ...*

Ovo je jedan od dva veoma važna citata iz Ilijade koje želimo apostrofirati u ovom razmatranju. Zbog značaja, naročito 201. stiha, a imajući u vidu grčki original, mi preporučujemo sledeći prevod:

*Idem ti krajeve skrajnje mnogohrane pogledat zemlje
I Okeana, bogom početak, i Tetiju majku.⁸*

Ovakvo opisivanje Okeana kao načela bogova je jedinstveno i neočekivano. Nigde drugo kod Homera (osim što se isti stihovi ponavljaju u XIV pev. 301-302 stih) Okean nije spomenut u terminima ni približno sličnim ovim. Dakle, kada 201. stih XIV pevanja Ilijade referiše o Okeanu kao prazvoru, početku, svih bogova, eto razloga zašto možemo govoriti o teogonijskom prizvuku ovog Homerovog epa.

Drugi bitan citat je sledeći (Ilijada, XIV 244-248):

*Svakog drugog ja bih od večnih
bogova lako
Mog'o uspavat', čak i okeanskim
vodama vale
Ja bih uspav'o, a one početak su
svega što živi;
Ali ne bih ja hteo pristupiti Kronovu
sinu
Niti bih njega uspav'o, sem ako sam
bi mi rek'o.⁹*

*ἄλλον μὲν κεν ἔγωγε θεῶν
αἰεὶ γενετᾶων
ῥεῖα κατευνήσαιμι, καὶ ἂν ποταμοῖο
ῥέεθρα
Ὀκεανοῦ, ὅς περ γένεσις πάντεσσι
τέτυκται·
Ζηνὸς δ' οὐκ ἂν ἔγωγε Κρονίουος ἄσπον
ἰκοίμην
οὐδὲ κατευνήσαιμι, ὅτε μὴ αὐτός γε
κελεύοι.*

Kada je u ovom citatu Okean opisan kao "početak stvarima svima" (*γένεσις πάντεσσι τέτυκται*) (Maretićev prevod), to objašnjava otkud i kosmogonijske kvalifikacije Homera. Pesnik Ilijade XIV je, u pomenutim stihovima, odstupio od gledanja na stvari iz vizure (do)tada važećih mitova. Njegovo traženje onoga što je "bogom početak", kao i traženje načela svih stvari, pokazuje, da se duh jonske "nauke" već pomalja u njemu. Tako stih o Okeanu i Tetidi označen kao 201 u XIV pevanju pokazuje pronicljivu zainteresovanost autora za genealoški bekgraund olimpijskih bogova, koju potom pronalazimo i u Hesiodovoj Teogoniji, a i kasnije. Jeger nam, pak, kaže da je u tom 246. stihu XIV pevanja gde je Okean nazvan "početkom svega što živi" (Đurićev prevod), reč *γένεσις* upotrebljena u dvostrukom

⁷ Prev. M.N.Đurić, Homer, *Ilijada*, I.r.o. Mat. srpske, N. Sad 1985, str. 345, XIV pevanje, 200-201 stih.

⁸ Prev. T. Maretić, Homer, *Ilijada*, N.z. Mat. hrvatska, Zagreb 1987., str. 283, XIV pevanje, 200-201 stih. Sintagma *τε θεῶν γένεσιν* doslovno znači da je Okean roditelj (izvor) bogova.

⁹ Prev. M.N.Đurić, Homer, *Ilijada*, I.r.o. Mat. srpske, N. Sad 1985, str. 346, XIV pevanje, 244-248 stih.

značenju. Najpre, ona označava ono iz čega neka stvar nastaje (*ἐξ οὗ*), i oko ovoga smisla postoji skoro potpuna saglasnost.¹⁰ Drugo, po Jegeru zanemareno, značenje reči *γένεσις* je to da ona označava čin kojim neka stvar nastaje, ili začinjanje onih bića koja rastu. Da bi potom dodao, da reći da je Okean genesis svega za njega znači praktično isto što i reći da je Okean physis svega, jer su, po Jegeru, genesis i physis sinonimi.¹¹

Navedeni Homerovi stihovi, naravno, i ne samo oni, su imali odjeka i kod dvojice najvećih antičkih filozofa Platona i Aristotela, koji su im pridavali izvestan kosmološki značaj, Platon u *Kratilu* 402b i *Teetetu* 152e, 160d i 180 c-d, a Aristotel u *Met.* 983b27-33. Evo Aristotelovih reči:

*Ima ih koji pretpostavljaju kako i ljudi u davnini, mnogo prije sadašnjeg naraštaja, koji su prvi umovali o bozima, isto tako mišljahu o naravi. Oni su kao roditelje postanka postavili Oceana i Tetidu i kažu kako prisega bozima bijaše vodom koju pjesnici nazivahu Stiks. Jer najčasnije je ono što je najstarije, a što je najčasnije to je i prisega.*¹²

εἰσὶ δὲ τινες οἱ καὶ τοὺς παμπάλαιους καὶ πολὺ πρὸ τῆς νῦν γενέσεως καὶ πρώτους θεολογήσαντας οὕτως οἴονται περὶ τῆς φύσεως ὑπολαβεῖν· Ὀκεανὸν τε γὰρ καὶ Τηθύν ἐποίησαν τῆς γενέσεως πατέρας, καὶ τὸν ὄρκον τῶν θεῶν ὕδωρ, τὴν καλουμένην ὑπ' αὐτῶν Στύγα τῶν ποιητῶν τιμιώτατον μὲν γὰρ τὸ πρεσβύτατον, ὄρκος δὲ τὸ τιμιώτατόν ἐστιν.

Poznija antika osnažena Aristotelovim autoritetom, prihvatila je Okeana i Tetidu kao reprezentе rane kosmogonijske teorije. Ipak, pažljivim čitanjem Stagiraninove Metafizike može se uočiti da u njoj nema jedinstvenog stava o Okeanu kao nekakvom ontološkom priusu. Tako se na primer, u *Met.* 1091b4-6 kaže da nisu istinski vladari ni Noć, ni Nebo, ni Haos, ni Okean, već da je to Zevs. A u *Met.* 1071b26-27 se govori o "bogosllovima" koji tvrde da sve nastaje iz noći, a pritom se verovatno misli na stihove iz Homerove Ilijade XIV, 256-259, ali i na Hesiodove Poslove i dane 17, te posthesiodovske kosmogonije pripisane Orfeju, Muzeju, Epimenidu, pa i Ferekidu.

Ne možemo, takođe, prihvatiti ni konstataciju da je Aristotel pomenute Okean – fragmente "sasvim sigurno uzeo kao značajnu anticipaciju Talesa."¹³ Sugestija da je Homer anticipirao Talesovu teoriju da je voda načelo svih stvari je takva da je i sam Aristotel razmatra sa jasnim stavom kritičke rezerve. Uostalom, u produžetku pasusa iz *Met.* 983b27-33 Stagiranin kaže (*Met.* 983b33-984a2):

¹⁰ Da reč *φύσις* znači ono što je trajno u svim promenama, tj. da je ona bivstvo, aristotelovskom terminologijom rečeno, slaže se i Barnet. J. Burnet, *Early Greek Philosophy*, Cleveland 1962, p. 10, 11, 363, 364.

¹¹ W. Jaeger, *The Theology of the Early Greek Philosophers*, Oxford 1967. P.20, 198. Oba ova značenja *physis*a se pominju i u *Metafizici*. Aristotel, *Metafizika*, Liber, Zagreb 1985, str. 112, par. 1014b16 i d.

¹² Prev. T. Ladan. Aristotel, *Metafizika*, Liber, Zagreb 1985, str. 11, par. 983b27-33. Pod onim "ima ih koji pretpostavljaju" Aristotel verovatno misli na Platona, koji u *Kratilu* i *Teetetu* ukazuje da Heraklit i njegovi prethodnici kao filozofi vuku korene od Homera, Hesioda i Orfeja. Platon upućuje na Okeana i Tetidu na isti način na koji to čini Aristotel u ovom citatu, pa čak u *Teetetu* 181b koristi i istu reč koju možemo pronaći u *Met.* 983b28 *παμπάλαιους* ("ljudi u davnini", doslovno "sasvim star").

¹³ To tvrde G.S. Kirk i J.E. Raven, *The Presocratic Philosophers*, Cambridge 1957, p.7. Slično i J. Ritter, *Metafizika i politika*, Inf. F.P.N, Zagreb 1987, str. 57.

A da li je to mnijenje o naravi doista tako starinsko i štovano možda i nije izvjesno;¹⁴

εἰ μὲν οὖν ἀρχαία τις αὕτη καὶ παλαιὰ τετύχηκεν οὔσα περὶ τῆς φύσεως ἢ δόξα, τάχ' ἂν ἄδηλον εἴη,

Tales, po Aristotelu, raskida sa alegorijskim i mitskim sadržajima u momentu iznošenja tvrdnje da je voda *αρχή* svega. Njegova teza o vodi, iako naizgled čisto fizikalna, u stvari ima metafizički karakter.

Pa čak ni Talesov stav da zemlja pliva na vodi ne možemo okarakterisati kao jednostavno racionalizovanje mitoloških Okean – fragmenata. Heleni, inače, nisu bili skloni da nešto usvajaju na način, manje ili više, pasivnog prihvatanja. Izvesno je, dakle, da ni jonska mudrost nije izvirala iz prostog kontakta sa sopstvenom ili tuđom mitološkom prošlošću, već je ona pre nastajala kao rezultat kvalitativne prerade nasleđenog materijala.¹⁵

I na kraju ovog kratkog osvrtu na Homerovo stvaralaštvo, zaključimo da je naše istraživanje pokazalo da filozofsku relevantnost mogu imati jedino, već pomenuti, izolovani Okean – fragmenti, a da se o njihovoj ulozi u postularanju vode kao materijalnog uzroka kod Talesa može govoriti veoma posredovano, gde su oni samo segment jednog širokog spektra faktora koji su uticali na ideje filozofa iz Mileta.

HAOS I OSOBENA KONCEPCIJA EROSA

Prelazak na Hesioda se s pravom može označiti kao skok u drugi svet.¹⁶ Razlozi tome nisu samo umetničke prirode, o čemu piše i M. N. Đurić¹⁷, već pre svega drugačije reflektovanje bitnih tema.

O Hesiodovim delima su izricani različiti sudovi, između ostalih i takvi koji govore da se kod njega mogu naći "najstariji spekulativni pokušaji" (Gomperc (T. Gomperz), da se kod njega pojavljuju rudimenti onoga što će prerasti u jonsku nauku i istoriju" (Barnet), pa dotle, da kod njega ima čak i "istinskih filozofskih misli" (Vilamovic (V.v. Wilamowitz)). I Aristotel ga, naravno, spominje i to u širokoj lepezi od krajnje ozbiljnih povoda – u Metafizici i Fizici, pa sve do usputnog pozivanja na Hesiodove maksime u Retorici, Politici i Nikomahovoj etici.

Ove i brojne druge pohvale Hesiod je zavredio pre svega zbog svoje Teogonije. U 27. i 28. stihu¹⁸ ovog dela se već pokazuje razlika između njegovih misli i onoga što

¹⁴ Prev. T.Ladan. Aristotel, *Metafizika*, Liber, Zagreb 1985, str. 11, par. 983b33 –984a2. Slično prevodi i B. Pavlović u *Presokratska misao*, ΠΑΑΤΩ, Beograd 1997, str. 53. Drugačije i nepreciznije prevodi B. Gavela: "A što se tiče toga da li je ovo mišljenje o prirodi u stvari primitivno i staro, ta stvar je sasvim neizvesna;". Aristotel, *Metafizika*, Kultura, Beograd 1971, str. 12, par. 983b33-984a2.

¹⁵ Barnet navodi primer koji dobro ilustruje stav Helena spram umeća drugih. Praktično računanje, *λογιστική* je veština egipatskog porekla, čija je prevashodna namena bila da olakša svakodnevni život, a koju su Heleni verovatno preuzeli od Egipćana. Ona je ubrzo kod Helena prerasila u, *ἀριθμητική*, sistematsko proučavanje prirode brojeva i brojnih odnosa. Dakle, postala je teoretska disciplina lišena utilitarne dimenzije. J. Burnet *Early Greek Philosophy*, Cleveland 1962, p.19. Sličnu analogiju mogli bismo uspostaviti između stavova ranih "teologa" i "fisičara".

¹⁶ J. Burnet, *Early Greek Philosophy*, Cleveland 1962, p.5.

¹⁷ M.N.Đurić piše o Hesiodu u *Istorija helenske etike*, str. 50-57; *Istorija helenske književnosti* str. 121-141; u *Helenska književnost i komparatistika* 126-135, i u *Filozofski spisi* str. 1-34.

možemo pronaći kod Homera. Hesiod hoće da nam kaže istinu o bićima o kojima je vrlo teško znati bilo šta, a naravno najteže je znati i saopštiti istinu o njima – ta bića su bogovi sami. On će nam otkriti i poreklo bogova, ali će nam takođe i kazati kako je svet nastao. Tako u Hesiodovoj Teogoniji teogonija prelazi u kosmogoniju, a katkad i u kosmologiju.

Hesiodova osnovna teza je da su čak i bogovi nastali. Ovo, dakako, nije bila nikakva osobenost Hesiodovog razmatranja bogova, već opšte mesto prisutno u brojnim legendama o večnim bogovima.¹⁹ I najmoćniji među bogovima, Zevs, ima roditelje. I njegovi roditelji imaju roditelje, ali proces ne teče ad infinitum kao što bi se u prvi mah moglo pretpostaviti. Dalje od Urana i Gee unazad se ne ide, a da Hesiod ne navodi zašto. No, i pored ove, uslovno rečeno, strukturalne manjkavosti, kada se pročita Teogonija, zapaža se da je rađanje bilo istinski način nastajanja, a iza shematizovanja svih generacija bogova nazire se tip kauzalnog mišljenja koje je nema sumnje racionalno, iako uvijeno u oblande mita.

Iako smo maločas ustvrdili da Hesiodovo mišljenje ne doseže iza Neba i Zemlje, tih utemeljitelja vidljivog sveta, ipak ima kod njega nečega što je bilo pre njih: to je Haos. Evo kako to kaže sam Hesiod (Postanak bogova 116, 117):

*Dakle, Kaos bi na samom početku,
a zatim
Zemlja širokih prsi - ...²⁰*

*Ἡ τοι μὲν πρώτιστα Χάος γένετ',
αὐτὰρ ἔπειτα
Γαῖ' εὐρύστερνος, ...*

Čini nam se, ipak, da je originalne stihove iz Teogonije preciznije prevesti na sledeći način:

*Zaista, najpre Haos nastade, a zatim
Zemlja širokih grudī²¹...*

¹⁸ *Mnoge laži mi znamo kazivati istini slične,
Ali, kad hoćemo, znamo objavit' i istinu pravu.*

Prev. B. Glavičić. Hesiod, *Postanak bogova Homerove himne*, V. Masleša, Sarajevo 1975, str. 9, stih 27,28.

¹⁹ Stihovi koji slede, na prvi pogled, kao da protivreče Hesiodovom centralnom stavu (*Postanak bogova*, 33, 34, i ponovo u 105):

*Rekoše jošte nek' rod bogova blaženih, vječnih
Dičim,*

Prev. B. Glavičić. Hesiod, *Postanak bogova Homerove himne*, V. Masleša, Sarajevo 1975. Str. 10, stih 33, 34. Podvlačenje je naše. Kako, dakle, može nastati "rod bogova što vječiti jesu" (st. 105)? Prevesti frazu *αἰὲν ἑόντες* iz 33. stiha sa "večan" formalno nije netačno, mada nije ni sasvim zadovoljavajuće. Za ono što je večno termini poput "bilo je" i "biće" nemaju nikakvog značaja jer nema sledovanja u vremenu, štaviše nema vremena. Hesiodovi bogovi nisu večni bogovi koji transcendiraju ovaj svet. Naprotiv. Kod Helena uopšte, pa i kod Hesioda, naravno, je na delu sveopšta prezentnost bogova u svetu, što znači da njihove bogove treba nekako smestiti u vreme. Oni su postojali, postoje i postojaće. Ovo ne isključuje tvrdnju, ma kako čudno zvučalo, da bogovi nastaju. Recimo, i Platon u *Timaju* kaže da je čulni svet star koliko i vreme ali da, ipak, nije večan (*ἀίδιος*). Sledeći napred rečeno, smatramo da je adekvatnije frazu *αἰὲν ἑόντες* prevesti sa "trajan", "uvek postojeći" i stoga "besmrtn", nego sa "večan" u strogo filozofskom smislu.

²⁰ Prev. B. Glavičić. Hesiod, *Postanak bogova – Homerove himne*, V. Masleša, Sarajevo 1975, str. 12. Stih. 116, 117.

²¹ *Naš prevod. Sličan je i Ladanov prevod u Metafizici 984b27-28:*

*I od svega najprije Kaos postade,
a zatim pak zemlja širokogruđa ...*

Prvenstvo Haosa je podatak od izvanredne važnosti, i zato treba pažljivo istražiti šta je Hesiod mislio pod njim ovde. Mišljenja smo da tri grupe objašnjenja koja se često pojavljuju ne treba prihvatiti:

1. Aristotel u Fizici 208b30 i d. kaže da haos znači prazan prostor.²²
Ovo shvatanje ne možemo usvojiti, jer se ovakvo razumevanje haosa prvi put pojavljuje znatno nakon Teogonije, a najverovatnije tek kod Pitagore. No, i sama Teogonija, kao što ćemo videti, nam nudi drugačije odgovore.
U ovu grupu objašnjenja spada i ono koje nudi M.N. Đurić kada govori da je Haos "praznina koja se prostire u neizmernu visinu i dubinu."²³
2. Stoici, sledeći Zenona Kipranina, koji je, opet, možda preuzeo ideju od Ferekida²⁴, iznose tezu da Haos znači voda.
3. Tumačenje koje jednako promašuje pravo značenje haosa je ono koje donosi moderni smisao te reči u smislu nečega gde su sve stvari potpuno pomešane, ili jednostavnije: nered. O Haosu kao stanju "posvemašnje nerazlučenosti materije" piše i B. Glavičić u pogovoru knjige Postanak bogova. Homerove himne, str. 177. Tako da je iz ovog značenja izvedena antiteza Haosa i Kosmosa²⁵ potpuno moderna konstrukcija.

Bilo je i drugačijih tumačenja Haosa. Akusilaj i Aristofan, s jedne strane, jednostavno misle na kosmogonijski Χάος iz 116 stiha. Druga grupa, u kojoj su Euripid i Aristofan, ima posebno značenje Haosa kao "vazduha" u smislu područja između neba i zemlje, područja gde ptice lete.

Kada se prouči Teogonija, sa naglaskom na 116., 154. i 700. stihu, dolazimo do zaključka da bi osnovno značenje Haosa moglo biti: ograničeni prostor, tj.

Kao i Rosov engleski prevod ovog mesta u 4. poglavlju 1. knjige Aristotelove *Metafizike*:
First of all things was chaos made, and then
Broad-breasted earth...
Tako i Bonicov nemački prevod:
Vor allem zuerst ward Chaos, nach diesem aber ward
die breitbrüstige Erde,

²² Ovo, dakako, nije izvorna Aristotelova sintagma. On na pomenutom mestu govori o shvatanju da najpre mora postojati prostor (*χώρα*), pa tek potom stvari u njemu. (*Phys.*208b32-33). Nešto ranije on to formuliše izrekom da bi neko mogao pretpostaviti da postoji "mjesto mimo tjelesa". (*τόπος παρά τὰ σώματα*) (*Phys.*208b27-28).

²³ M.N. Đurić, *Istorija Helenske književnosti*, Zav. za udžb. i nas. sred., Beograd 1996, str. 127.

²⁴ Misli se na sledeće mesto:

Tales iz Mileta i Ferekid s otoka Sira
postavili su vodu kao počelo svih stvari, a nju
Ferekid naziva i Haos, uzevši to, kako se
čini, od Hezioda koji kaže [Teog. 116]:
«Zaista je sasvim prvi bio Haos.»

Θαλής δὲ ὁ Μιλήσιος καὶ Φ. ὁ Σύριος ἀρχὴν τῶν ὄλων
τὸ ὕδωρ ὑφίστανται, ὃ δὴ καὶ Χάος καλεῖ ὁ Φ., ὡς εἰκὸς
τοῦτο ἐκλεξάμενος παρὰ τοῦ Ἡσιόδου οὕτω λέγοντος
[Th. 116] 'ἦτοι μὲν πρότιστα Χάος γένετο.'

Prev. J. Kaštelan. H. Dils, *Predsokratovci fragmenti I*, Naprijed, Zagreb 1983, str. 45. par. B1a. Nemačko izdanje H. Diels, W. Kranz, *Die Fragmente der Vorsokratiker I*, Weidmann 1985, s. 47, B1a.

²⁵ Ovo tvrdi Jeger. W. Jaeger, *The Theology of the Early Greek Philosophers*, Oxford 1967, p.13.

region između Neba i Zemlje. Iz 116. stiha se zapravo vidi da je Haos prvo stanje postojanja, celokupna sadržina budućeg sveta. Ipak, korišćenje reči γένετ uz Haos implicira da Haos nije večni preduslov diferenciranog sveta, nego samo modifikacija tog preduslova.

Razume se po sebi da Heleni generalno, pa tako ni sam Hesiod, ne znaju za mogućnost po kojoj bi Haos ili nešto drugo mogli nastati ex nihilo.

Važno je istaći da Hesiod tvrdi da je i Haos nastao. On u 116. stihu ne kaže "U početku beše Haos" kako bi se, možda, moglo zaključiti na osnovu prvog ponuđenog prevoda, već kako ispravno sugeriše drugi prevod: "Zaista, najpre Haos nastade". Pitanje koje nam se nameće je da ako je od svega najpre Haos nastao, a od čega je onda ovo "svega" (Ladanov prevod) nastalo? Gde je početak nastajanja? Gde je, ili još bolje, kako to da nema onog nenastalog prvog? Hesiodov način mišljenja još nije dovoljno konzistentan da bi mogao ponuditi odgovor na ovako postavljeno pitanje. Ali preći sa Hesiodovog početka kao nečeg prvog u vremenskom i genealoškom smislu, na ontološki shvaćen ἀρχή, jedan apsolutni princip svega, neće biti tako teško nakon indicija ponuđenih u Teogoniji. Nema razloga, dakle, zašto ne bismo na Hesiodovu Teogoniju mogli gledati kao na jednu od pripremnih faza potonje filozofije. Nešto tako nam kazuje i Aristotel na pojedinim mestima svoje Metafizike (984b23-24, 989a 10-11, 1000a 9-12).

Pokušavajući da konkretizuje Hesiodov doprinos stvari filozofije, Vlastos (Gnomon 27 (1955) 74-5) ukazuje da su stihovi 736-745 Teogonije, segmenta gde se opisuje Tartar, inspirisali Anaksimandra prilikom artikulisanja centralnog pojma njegove filozofije, pojma τὸ ἄπειρον. Na ovu tezu ga je, možda, navelo to što je u dodacima originalnoj poemi Tartar razmatran u terminima, ili preciznije kao deo, prvobitnog Haosa.

Ipak, najplodnija zaostavština koju je Hesiod ostavio potomcima jeste njegova osobena koncepcija Erosa (Teogonija, stih 120). U čemu se sastoji veličina i šta personifikuje taj "najljepši bog med besmrtnim bozima" ('ὄς κάλλιστος ἐν ἀθανάτοισι θεοῖσι)?²⁶ Eros kod Hesioda predstavlja načelo tvorne, besmrtne božanske sile, koja daje impuls kretanju i rađanju. Ili, drugačije rečeno, u 120. stihu se po prvi put u grčkom mišljenju pojavljuju naznake onoga što će znatno kasnije Aristotel označiti kao ἄθεν ἢ κίνησις (Met.985a13) – odakle potiče kretanje, tj. eficientni uzrok. Evo tih Aristotelovih reči (Met.984b23-25):

*Moglo bi se naslutiti kako Hesiod
bijaše prvi koji je za time tragao, ili
pak tkogod drugi koji je kao počelo u
bićima postavio ljubav ili želju, kao i
Parmenid.²⁷*

ὑποπτεύσειε δ' ἂν τις Ἡσίοδον πρῶτον
ζητῆσαι τὸ τοιοῦτον, κἂν εἴ τις ἄλλος
ἔρωτα ἢ ἐπιθυμίαν ἐν τοῖς οὐσίην
ἔθηκεν ὡς ἀρχήν, οἷον καὶ
Παρμενίδης·

²⁶ Platon u *Gozbi* 178b daje kratak pregled o tome šta se sve u Grka mislilo o Erosu. Platon, *Ijon. Gozba. Fedar*, Kultura, Beograd 1955, str. 38.

²⁷ Prev. T. Ladan. Aristotel, *Metafizika*, Liber, Zagreb 1985, str. 14, par. 984b 23-25. Što se Parmenida tiče Aristotel je ovde mislio na 13. fragment njegove poeme *O prirodi*.

Nešto kasnije Aristotel obrazlaže čemu služi ovo traganje za delatnim uzrokom (Met.984b29-31):

*kao da u bićima mora biti prisutan nekakav uzrok koji pokreće i spaja stvari.*²⁸

ὡς δέον ἐν τοῖς οὖσιν ὑπάρχειν τιν' αἰτίαν ἣτις κινήσει καὶ συνάξει τὰ πράγματα.

Tako je, po Aristotelu, Hesiod, mada nejasno i nerazgovetno, bio prvi - ili barem među prvima - koji je nagovestio potrebu za načelom kretanja, jednim od uzroka iz Stagiraninove četvorovrsne tipologije uzroka.

Analize pokazuju da se uticaj Hesiodovog shvatanja Erosa može prepoznati i u Empedoklovom poimanju Ljubavi (Φιλία), jednom od dva tzv. idealna principa. Neki komentatori²⁹ čak tvrde da je pozicija Ljubavi kod Empedokla jednostavno preslikana od one koju ima Eros kod Hesioda.

Ako je prethodna tvrdnja i prenaplašena, nesumljivo je da je Hesiodovo shvatanje Erosa dalo neobično bogate plodove u svom dugom hodu kroz istoriju filozofije.

TRIJADA ISKONSKIH SILA

Pre nego što je nastupilo pojmovno zahvatanje onog načelnog, ili tačnije, približno u isto to vreme pojavljuje se figura, najstarijeg eklektičara Ferekida.³⁰

Ovaj mitograf i teogonist, koji je bio mlađi savremenik Anaksimandra i učitelj (?) Pitagore, jedan je od najvažnijih reprezenata prevođenja sadržine genealoških i teogonijskih poema u prozni diskurs. Nije se, naravno Ferekid razlikovao od starih "teologa" samo po tome što je prvi pisao u prozi, nego što je mnogo bitnije, po novim rešenjima starih dilema o postanku bogova i sveta. Vidi se to već po prvom sačuvanom fragmentu Ferekidove Teologije:

*Uvijek su bili Zeus, Hronos i Htonija; ime je Htoniji postalo Geja pošto joj je Zeus dao zemlju na dar.*³¹

Ζᾶς μὲν καὶ Χρόνος ἦσαν ἀεὶ καὶ Χθονίη· Χθονίη δὲ ὄνομα ἐγένετο Γῆ, ἐπειδὴ αὐτῇ Ζᾶς γῆν γέρας διδοῖ.

Da se Ferekidovi stavovi razlikuju od stavova prethodnih kosmogonista i teogonista uočljivo je već iz prve rečenice prvog fragmenta. Tu se kaže da su Zas, Hronos i Htonija "uvek bili" (ἦσαν ἀεὶ), što je značajna novina u odnosu na npr.

²⁸ Prev. T. Ladan, Aristotel, *Metafizika*, Liber, Zagreb 1985, str. 14, par. 984b 29-31.

²⁹ W. Jaeger, *The Theology of the Early Greek Philosophers*, Oxford 1967, p. 15

³⁰ T. Gomperz, *Griechische Denker I*, Leipzig 1911, s. 73.

³¹ Prev. J. Kaštelan. H. Dils, *Predokratovci fragmenti I*, Naprijed, Zagreb 1983, str. 45, B1. Nem. izd. H. Diels, W. Kranz, *Die Fragmente der Vorsokratiker I*, Weidmann 1985, s. 47. B1

Hesiodovu tvrdnju da čak i Haos "nastade" (γένετ'), kako piše u njegovoj Teogoniji 116.³²

Ne mislimo, svakako, da je Ferekid svesno pokušavao da reši logičku poteškoću oko stvaranja, nastalu Hesiodovim izostankom objašnjenja onog nenastalog prvog, koliko je pod uticajem 'novog' vremena želeo da ponudi jednu drugačiju viziju prvog stupnja nastanka svega. Ferekid je, uostalom, prvi autor za koga, s velikom izvesnošću, možemo potvrditi da je poznao filozofsko stvaralaštvo jonskih "fisičara". Naravno, ne samo pasivno poznao, već je stavljanjem prirode (physis) koja nikada ne nastaje i nikada ne nestaje u početak stvari, Ferekid implicitno pretpostavio filozofski pojam ἀρχή, a onda je pokušao da ga eklektički fuzionise sa sopstvenim genealoškim principom. Stoga, umesto vode, ἄπειρον-a ili vazduha, pronalazimo Zeusa, Hronosa i Htoniju kao počela svih stvari.³³

Jedan tradicionalni stav možemo takođe, identifikovati kao istaknuto obeležje Ferekidove teorije, iako i njega nalazimo u novom ruhu. Stav, koji se kao takav proteže do Platona, pa i kasnije, da su opreke generator svega nastajanja, kod Ferekida je uobičen kao teogonijska ideja o zajednici muškog (ὁ Ζεύς) i ženskog (ἡ Χθών) božanstva.³⁴

U fragmentu A9 prema Dilsovoj numeraciji možemo pronaći još neka načela koja se nalaze u odnosu opreka, pored već spomenutog para Zevs – Htonija. Izvedena su tako načela etar-zemlja, svetlo-tama i aktivno-pasivno. Navedena klasifikacija, naravno, podseća na poznatu pitagorejsku tablicu opreka koja je, prema Aristotelu, verovatno tvorevina pitagorejca Alkemeona iz Krotona koji je živeo u istom veku – VI v.p.n.e – u kom i Ferekid.³⁵

Zbog čega još Ferekida ne treba tretirati kao čistog "teologa" već kao "polu pesnika-polu mislioca", najbolje je da nam kaže sam Aristotel (Met.1091b8-10):

*dočim oni među njima koji bijahu
mješoviti, zbog toga što u svemu ne
govore bajoslovno, kao Ferekid i neki
drugi, kao 'prvo radajuće' postavljaju
ono najbolje, kao i magi,³⁶*

*ἐπεὶ οἱ γε μμιγμένοι αὐτῶν καὶ τῷ
μὴ μυθικῶς ἅπαντα λέγειν, οἷον
Φερεκίδης καὶ ἕτεροί τινες, τὸ
γεννήσαν πρῶτον ἄριστον τιθέασι, καὶ
οἱ Μάγοι,*

³²Ova radikalna korekcija Hesiodovog stava nije neka izdvojena Ferekidova teza, već gotovo stanje duha toga vremena, što se može zapaziti i iz Ksenofanovog četrnaestog fragmenta (DK21B14) i još transparentnije iz Epiharmovog prvog fragmenta (DK23B1). Evo samog početka Epiharmovog fragmenta:

*Ali bogovi su uvijek bili prisutni i nikad nisu
nedostajali,*

ἀλλ' ἀεὶ τοὶ θεοὶ παρῆσαν χιπέλιπον οὐ πάποκα,

Prev. D. Novaković. H. Dils, *Predsokratovci fragmenti I*, Naprijed, Zagreb 1983, str. 175, B1. Nem. izd. H. Diels, W. Kranz, *Die Fragmente der Vorsokratiker I*, Weidmann 1985. s. 195 B1.

³³I Platon kaže u *Sofistu*, osvrćući se na prethodnike a misleći, po svoj prilici, na Ferekida, da "jedan kaže da su tri bića" (ὁ μὲν ὡς τρία τὰ ὄντα.). Platon, *Protagora Sofist* Naprijed, Zagreb 1975, str. 150, par. 242 c-d.

³⁴Hesiodov Haos je, zanimljivo, u grčkoj gramatici označen kao imenica srednjeg roda (τὸ Χάος).

³⁵Parovi opreka muško-žensko i svetlo-tama se direktno i spominju u pomenutoj tabeli. Aristotel, *Metafizika*, Liber, Zagreb 1985, str. 18. par. 986a 23-26.

³⁶Prev. T. Ladan. Aristotel, *Metafizika*, Liber, Zagreb 1985, str. 367, p. 1091b 8-10. Nudimo još jedan prevod radi poređenja: "Oni od njih (tj. teologa) koji stoje u sredini time što sve ne izražavaju u mitskom obliku, kao Ferekid

Verovatno je i ovaj fragment imao u vidu D. Laertije kada je objašnjavao da je Ferekid bio prvi koji je pisao "o prirodi i bogovima" (*περι φύσεως και θεῶν*).³⁷

Čini se neprihvatljivim da se iz ove rečenice D. Laertija izvuče zaključak kako je Ferekid, koji je prvi pisao o prirodi, u stvari i prvi "fisičar" u filozofskom smislu te reči. Premalo je, ili tačnije, nimalo dokaza koji bi na osnovu ove Diogenove rečenice Ferekida preveli iz statusa "polutana" u status "fisičara".

Ono što u navedenom pasusu iz Metafizike udaljava Ferekida od Hesioda i ostalih drevnih "teologa" a što mu i Aristotel priznaje, to je što ne govori isključivo u mitskom obliku. I zaista, nov način izražavanja se u sačuvanim Ferekidovim fragmentima lako uočava, a sve više se zapaža i da simbol i alegorija postaju legitimne forme iskazivanja religijskih misli. Dils je tako zabeležio, komentarišući drugi fragment (DK7B2), da spominjanje hrastove grane zastrte plaštom, što je inače alegorijski prikaz zemlje, pretpostavlja poznatu Anaksimandrovu viziju zemlje koja je po njemu bila cilindričnog oblika i slobodno je lebdela na podjednakoj razdaljnji od svega drugog. Takođe, smatra se da je scena tkanja Gee i Ogena u istom drugom fragmentu (DK7B2), verovatno, alegorijski prikaz stvaralačkog čina. Potom se, u trećem fragmentu (DK7B3)³⁸, nazire jasna potreba za tvoračkim uzrokom u stvaranju kosmosa, a za tu priliku je Ferekid Zevsu preobrazio u Erosa, sasvim moguće i pod uticajem osobene Hesiodove interpretacije. Čak i njegovi Zevs i Htonija stoje kao univerzalni principi, skoro filozofski oprečni, što je, svakako, znatno apstraktnije viđenje počela od npr. Hesiodovih Urana i Gee, vidljivog neba i vidljive zemlje. Činjenica je da je i Hronos, što bi moglo biti novo razumevanje Kronosa, oca bogova, prilično sofisticirana kosmogonijska zamisao koja možda ima neke veze sa poimanjem vremena u Anaksimandrovom prvom fragmentu (DK12B1). Pa i na primeru etimologije možemo uočiti po čemu je to Ferekid bio napredniji od prethodnika. Iako je bio sklon etimologizovanju Ferekid nije, kao ogromna većina prvih "teologa", jednostavno analizirao i interpretirao imena tajanstvenih božanskih sila da bi tako razotkrio njihovu bit, što je, inače, bio uobičajeni postupak, već su, obrnuto, novoskovana imena predstavljala samo izraz potpuno oformljene, gotovo spekulativne, Ferekidove misli. Navedeno pokazuje da se kod Ferekida, ipak, uočava otklon od mitopoetskog načina izražavanja (Met.1000a18-19) i zaokret ka onima koji "govore pomoću dokaza" (Met.1000a20), tj. zaokret prema pojmovnom mišljenju.

i neki drugi stavljaju prvo počelo kao vrhovno dobro, a isto tako i Magi". Prev. J.Kaštelan. H.Dils, *Predsokratovci fragmenti I*, Naprijed, Zagreb 1983, str. 44, p. A7.

Zanimljivo je kako se još prevodi *τὸ γενήσαν πρῶτον*. Videli smo da je Ladanov prevod "prvo rađajuće", a Kaštelanov "prvo počelo". Gavela istu sintagmu prevodi kao "stvaralačko pranačelo". Ros je na engleski prevodi kao "original generating agent", a Bonic na nemački kao "das erste Erzeugende".

³⁷ D. Laertije, *Životi i mišljenja istaknutih filozofa*, BIGZ, Beograd 1973, str. 39, I, 116.

³⁸ Koji glasi:

*Ferekid je rekao da se Zeus, kad je namislio
stvoriti kozmos, preobrazio u Erosa i da je
kozmos, koji je gradio od suprotnosti, doveo do
sklada i ljubavi i da je u sve stvari usadio
istovjetnost i jedinstvo koje svuda prodiru.*

*ὁ Φ. ἔλεγεν εἰς Ἐρωτα μεταβεβλήσθαι τὸν Δία
μέλλοντα δημιουργεῖν, ὅτι θῆ τὸν κόσμον ἐκ τῶν
ἐναντίων συνιστάς εἰς ὁμολογίαν καὶ φιλίαν ἤγαγε
καὶ ταυτότητα πᾶσιν ἐπέσπειρε καὶ ἕνωσιν τῆν δι'
ἴλων διήκουσαν.*

Prev. J. Kaštelan. H. Dils, *Predsokratovci fragmenti I*, Naprijed, Zagreb 1983, str. 46, B3. Nem. izd. H. Diels, W. Kranz, *Die Fragmente der Vorsokratiker I*, Weidmann 1985, s. 48, B3.

Još nešto veoma važno nam Aristotel saopštava u predašnjem pasusu. Ferekid, po Aristotelu, ne sledi tradicionalni teološki stav prema kome se "vrhovno dobro" pojavljuje tek u nekoj poodmakloj fazi razvoja svemira, nego radije usvaja tezu da ima nešto najbolje koje je počelo svih stvari.³⁹

Ovo zapažanje je od izvanredne važnosti, jer se odavde, pa preko jonskih "fisičara" i Platona pa sve do Aristotela samog, kao počelo univerzuma stavlja ono najsavršenije. Kod Aristotela ovaj stav kulminira tezom o nepokretnom pokretaču i iskazom da prvo načelo nije samo neka mogućnost (*δύναμις*) koja će se razviti u nešto potom dovršeno, već da je ono, naprotiv, od samog početka puna udejstvenost (*ἐνέργεια*).

U drugim sačuvanim fragmentima se nagoveštava i mogući Ferekidov doprinos teoriji, kasnije poznatoj, pod nazivom "teorija o četiri elementa". Rudimentarna verzija ove teorije se najeksplicitnije izlaže u fragmentu DK7A8 po Dilsu:

Ferekid Siranin tvrdi da su Zeus, Hronos i Htonija tri prva počela ... da Hronos iz vlastitog sjemena rađa vatru, zrak i vodu ... i da od njih, kad se podijele na pet skrovišta, potječe mnogobrojno pleme bogova, nazvano pentemih (petskrovišno) ili, a to je isto, pentekosmon (pet svjetova).⁴⁰

Φερεκίδης δὲ ὁ Σύριος Ζάντα μὲν εἶναι αἰεὶ καὶ Χρόνον καὶ Χθονίαν τὰς τρεῖς πρῶτας ἀρχάς... τὸν δὲ Χρόνον ποιῆσαι ἐκ τοῦ γόνου ἑαυτοῦ πῦρ καὶ πνεῦμα καὶ ὕδωρ ..., ἐξ ὧν ἐν πέντε μυχοῖς διηρημένων πολλὴν ἄλλην γενεάν συστήναι θεῶν, τὴν πεντέμυχον καλουμένην, ταῦτ' ὃν δὲ ἴσως εἰπεῖν, πεντέκοσμον.

Na ovom popisu načela nedostaje, kao i kasnije, izuzev Ksenofanovih fragmenata 27 i 29 (O prirodi B27 i B29), sve do Empedoklove teorije o četiri "korena" svih stvari, zemlja, iako bi se u ovom slučaju opravdanje, možda, moglo naći u tome da je o njoj već položen račun kod obrazlaganja imena Htonija-Gea u prvom fragmentu Ferekidove Teologije (B1). Aristotel u Metafizici objašnjava zašto niko od starih mislilaca nije uzimao zemlju kao načelo, iako su postojali snažni podsticaji iz mitologije za to. Evo njegovog jednostavnog objašnjenja (Met.989a6):

bjelodano zbog krupnoće njezinih djelića,⁴¹

δηλονότι διὰ τὴν μεγαλομέρειαν.

³⁹ Aristotel cenio to što Ferekid ne stavlja na početak nešto tako suštinski nedovršeno kao što je npr. Haos. Ako možda u *Met.*1091a29-36 i postoji dilema na koga je sve Aristotel mislio u svojoj opasci, onda je iz *Met.*1072b30-34 nedvosmisleno jasno da je kritika upućena na račun pitagorejaca i Speusipa koji "pretpostavljaju ... kako najljepše i najbolje ne postoje u početku", da bi malo kasnije, Stagiranin bez ustezanja zaključio da oni "ne misle ispravno".

⁴⁰ Prev. J. Kaštelan. H. Dils, *Pred Sokratovci fragmenti I*, Naprijed, Zagreb 1983, str. 44, A8. Nem. izd. H. Diels, W. Kranz, *Die Fragmente der Vorsokratiker I*, Weidmann 1985, s. 46, A8. U našem prevodu su izostavljene reči "biti uvek" (*εἶναι αἰεὶ*), koje se odnose na Zeusa, ali i na Hronosa i Htoniju, kao tri prva načela. U stvari, prvi deo ove rečenice je veoma srodan prvoj rečenici prvog fragmenta (DK7B1) Ferekidove Teologije.

⁴¹ Prev. T. Ladan. Aristotel, *Metafizika*, Liber, Zagreb 1985, str. 27, p. 989a6.

Pozivajući se na Aristotela Hegel nam daje potpuniji odgovor (Istorija filozofije I str. 158):

*Voda je naprotiv to jedno, providno; ona čulno predstavlja oblik jedinstva sa sobom, isto tako vazduh, vatra, materija itd. Princip treba da je Jedno, mora dakle da ima u samom sebi takođe jedinstvo sa sobom; ako pokazuje raznovrsnost, kao zemlja, onda on nije istovetan sa samim sobom, već je mnogostruk.*⁴²

Istini za volju, postoji u Dilsovim Fragmentima presokratovaca i mesto gde se eksplicitno tvrdi da je Ferekid saopštio da je zemlja načelo svih stvari – to kaže Sekst Empirik u fragmentu A10 (DK7A10).⁴³

No, u fragmentu DK7B1a se, potom, kaže da je Ferekid, zajedno sa Talesom, postavio vodu kao načelo. Posebno je pitanje, dakako, koliko su svi ovi fragmenti usaglašeni međusobno, i koliko su, u krajnjoj liniji, autentični.⁴⁴

Sve ove sinteze koje se odnose na trijadu iskonskih sila kod Ferekida pokazuju njegov racionalni upliv u tradicionalne genealoške obrasce. Drugačije rečeno, ovi spojevi pokazuju da je Ferekid pokušao da posreduje između božanstava stare kosmogonije i prirodnih sila nove kosmologije, priklanjajući se sve više ovim drugim, ali nikada do kraja i bez ostatka. Iako ga nikakva gipkost pojmova ne može svrstati među filozofe, Ferekid je nesumnjivo jedna od najznačajnijih figura u istoriji grčke kosmogonijske misli.

Sumirajmo na kraju. Aristotel je o prvim "teolozima" govorio o kao o misliocima koji mogu biti razmatrani samo kao daleki prethodnici učenja o uzrocima. Homerovi Okean-fragmenti se, tako, samo veoma uslovno, mogu odrediti kao nekakvi nagoveštaji poimanja materijalnog uzroka, poimanja koje je, po Aristotelu, prvi put ustanovljeno tek sa Talesovim postavljenjem vode kao načela. Hesiodov Eros se, dalje, tretirao kao prva anticipacija eficientnog uzroka koji je, manje ili više, ostavio traga i na sličnim Parmenidovim (ἔργος) i Empedoklovim (Φιλία) domašajima. Njegovo razumevanje Haosa je, takođe, omogućilo lakše artikulisanje archea kao temeljnog principa svega, u strogo filozofskom smislu te reči. Konačno, i Ferekidovog Zeusa koji se bio preobrazio u Erosa moramo na sličan način razmatrati kao posrednu vezu do nekog, manje mitski, a više pojmovno utemeljenog, eficientnog uzroka. Naravno, i pored eventualnog doprinosa fundiranju učenja o četiri elementa, teško se može prihvatiti kao autentičan stav da je Ferekid rekao da su zemlja i voda načela svih stvari (DK 7A10 i DK 7B1a).

⁴² G.V.F. Hegel, *Istorija filozofije I*, BIGZ, Beograd 1975, str. 158.

⁴³ Evo i tog mesta:

Ferekid Siranin rekao je da je zemlja počelo svih stvari.

Φ. μὲν γὰρ ὁ Σύριος γῆν εἶπε τῆν πάντων εἶναι ἀρχήν.

Prev. J. Kaštelan. H. Dils, *Predsokratovci fragmenti I*, Naprijed, Zagreb 1983, str. 45, A10. Nem. izd. H. Diels, W. Kranz, *Die Fragmente der Vorsokratiker I*, Weidmann 1985, s. 46, A10.

⁴⁴ Kirk i Raven nam npr. sugerišu da je teza o semenu koje proizvodi vatru, dah (vetar) i vodu verovatno kasnija racionalizacija, možda stoička u osnovi, ali bazirana na Aristotelovom spisu *ΠΕΡΙ ΖΩΩΝ ΓΕΝΕΣΕΩΣ* (*O rađanju životinja*) 736b33 i d. G.S.Kirk, J.E.Raven, *The Presocratic Philosophers*, Cambridge 1957, p.57.

LITERATURA:

1. Aristotel, *Metafizika*, Liber, Zagreb 1988.
2. Aristotel, *Metafizika*, Kultura, Beograd 1971.
3. Aristotel, *Fizika*, Liber, Zagreb 1988.
4. Aristotelis Opera, ex.rec. Immanuelis Bekkeri, ed. Acad. Regia Borussica, I-V, Berlin 1831-1870. Novo izdanje je pripremio O. Gigon, Berlin 1970-1987. Svi Aristotelovi navodi su sravnjivani prema ovom izdanju.
5. Bonitz, H., Seidl, H., *Aristoteles' Metaphysik* I-II, Hamburg 1982.
6. Burnet, J., *Early Greek Philosophy*, Cleveland 1962.
7. Cornford, F.M., *From Religion to Philosophy*, New York 1957.
8. Ćurić, J., "Problem "iskona" kod Aristotela i njegovih predšasnika", str. 271-275, u: *Filozofska istraživanja* god. 13 sv.2, Zagreb 1993.
9. Diels, H., Kranz, W., *Die Fragmente der Vorsokratiker* I-III, Weidmann 1985-1987.
10. Dils, H., *Predskratovci fragmenti* I-II, Naprijed, Zagreb 1983.
11. Đurić, M.N., *Istorija helenske etike*, Zav. za udžb. i nas. sred., Beograd 1990.
12. Đurić, M.N., *Istorija helenske književnosti*, Zav. za udžb. i nas. sred., Beograd 1996.
13. Đurić, M.N., *Helenska književnost i komparatistika*, Zav. za udžb. i nas. sred., Beograd 1997.
14. Gomperz, T., *Griechische Denker* I-III, Leipzig 1909-1912.
15. Hegel, G.V.F., *Istorija filozofije* I, BIGZ, Beograd 1975.
16. Herodot, *Istorija I-II*, MS, Novi Sad 1988.
17. Hesiod, *Postanak bogova. Homerove himne*, V. Masleša, Sarajevo 1975.
18. Homer, *Ilijada*, MS, Novi Sad 1985.
19. Homer, *Ilijada*, Nakladni zavod MH, Zagreb 1987.
20. Jaeger, W., *Aristoteles Grundlegung einer Geschichte seiner Entwicklung*, Weidmann 1985.
21. Jaeger, W., *The Theology of the Early Greek Philosophers*, Oxford 1967.
22. Kirk, G. S., Raven, J.E., *The Presocratic Philosophers*, Cambridge 1957.
23. Laertije, D., *Životi i mišljenja istaknutih filozofa*, BIGZ, Beograd 1973.
24. Pavlović, B., *Presokratska misao*, ΠΛΑΤΩ, Beograd 1997.
25. Perović, M.A., *Istorija filozofije*, Grafomedia, N.Sad 2003/4.
26. Platon, *Država*, BIGZ, Beograd 1993.
27. Platon, *Ijon.Gozba.Fedar*, Kultura, Beograd 1955.
28. Platon, *Kratil*, Teka, Zagreb 1976.
29. Platon, *Teetet i Fileb*, Naprijed, Zagreb 1979.
30. Platon, *Timaj*, Mladost, Beograd 1981.
31. Platon, *Protagora Sofist*, Naprijed, Zagreb 1975.
32. Ritter, J., *Metafizika i politika*, Inf. F.P.N, Zagreb 1987.
33. Ross, W.D., *The Works of Aristotle Metaphysica*, Oxford 1972.
34. Ross, W.D., *Aristotle's Metaphysics* I-II, Oxford 1997.
35. Ross, W. D., *Aristotle's Physics*, Oxford 1998.
36. Vlastos, G., "Theology and Philosophy in Early Greek Thought", p.92-129. u: D. J. Furley, R.E. Allen, *Studies in Presocratic Philosophy* I, New York 1970.

Željko Kaluđerović
Faculty of Philosophy, Novi Sad

FIRST "THEOLOGIANS" AND THE DOCTRINE OF THE CAUSES

Summary: Aristotle viewed the first "theologians" as the thinkers who might be considered only as distant predecessors of the doctrine of the causes. Homer's Okeanos-fragments could, therefore, but only quite conditionally, be specified as certain indication of comprehension of the material cause, comprehension which was, according to Aristotle, for the first time established when Tales set up the water as the primary substance. Hesiod's Eros, was regarded as the first anticipation of the efficient cause which, more or less, affected similar Parmenid's (ἔργος) and Empedokle's (Φιλία) achievements. His understanding of Chaos, also, enabled less difficult articulation of *arche* as a fundamental principle of everything in a strict philosophical meaning. Finally, Erekid's Zeus which had turned into Eros must be similarly considered as an indirect link to the certain, rather conceptually than mythically founded, efficient cause. Certainly, in addition to a potential contribution to the founding of the theory of four elements, it can be hardly accepted as authentic the attitude that the earth and water are the beginnings of all things (DK7A10 and DK7B1a).

Key words: "theologians", theology, causes, Aristotle, Okeanos-fragments, beginning, Chaos, Eros, Zeus, Chronos and Chthonie.